

О.І. Савченко

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПРЕСИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На рубежі ХІХ- ХХ ст. за межами Росії видавалося чимало газет і журналів, що представляли різноманітні політичні сили, опозиційні самодержавству. Соціал-демократи, соціалісти-революціонери і анархісти, не маючи можливості випускати легальну періодику в умовах царату, розгортали видання власної преси в країнах Європи. На її сторінках розглядалися суспільно-політичні й соціально-економічні проблеми Російської імперії, що мали безпосереднє відношення до України. При цьому селянська тематика посідала одне з чільних місць на сторінках часописів російських політемігрантів. Аналізуючи аграрне питання в Росії, видавці і автори закордонних видань часто звертали свої погляди й до України. Це пояснюється як її місцем в сільськогосподарському секторі країни, так і розгалуженою мережею місцевих осередків антимонархічних партій, що діяли в багатьох українських регіонах.

До цього часу аграрна тематика на сторінках російської закордонної преси практично не досліджувалась. У радянській історіографії при вивченні емігрантських видань робився акцент на їх політичних платформах, ідеологічних позиціях, висвітленні проблем революційної боротьби [1]. У новітній українській історіографії ця тема розглядалася лише фрагментарно, у контексті вивчення історії емігрантської періодици кінця ХІХ-початку ХХ ст. [2].

У статті робиться спроба проаналізувати погляди видавців та авторів російських закордонних часописів на селянське питання на зламі ХІХ-ХХ ст. Актуальність такого дослідження обумовлена тим, що вони були добре поінформовані про становище на українських землях, а тому можуть використовуватися як джерела з вітчизняної історії аграрних відносин.

Одними з перших, серед закордонних видань, звернувся до аграрного питання журнал "Русский Рабочий". Він почав видаватися в Парижі у 1894 р., як часопис "Союзу російських соціалістів-революціонерів", – емігрантської організації "народовольців", що стала попередницею Партії соціалістів-революціонерів. У 1895 р. публікація часопису переноситься до Женеви, де він продовжував друкуватися до 1899 р. Фундаторами і співробітниками "Русского Рабочего" стали представники народницької еміграції Х. Житловський, Х. Рапопорт і О. Теплов. І хоча сама назва видання вказувала на його орієнтацію на робітників, його тематика торкалася й селянства. У серпневому номері часопису за 1895 р. відзначалось, що організацію селян для боротьби з експлуататорами його видавці розглядають як першочергове завдання усіх робітничих партій [3]. Висловлюючись з приводу постійного недоїдання селян і голоду в Росії, автори "Русского Рабочего" прогнозували, що це буде продовжуватися до того часу, поки у селян не буде "незалежності від поміщика, незалежності від купця-куркуля" [4].

На середину 90-х рр. ХІХ ст. "Союз російських соціалістів-революціонерів" фактично став єдиним закордонним центром есерівських груп, що на той час активно діяли в Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. У програмі організації її головні завдання формулювались таким чином: "Пропаганда, агітація й організація для створення умов, що дають можливість розпочати й довести до кінця політичне визволення Росії за допомогою систематичної терористичної боротьби, яка виходить із різних прошарків населення" [5]. До таких верств населення автори програми відносили й українських селян.

У лютому 1900 р. представники соціал-революційної еміграції утворили в Парижі Аграрно-соціалістичну лігу, що ставила своєю головною метою "видання та поширення народної революційної літератури, придатної як для селянства, так і для міських фабричних й промислових робітників, особливо тих, хто має зв'язки з селом" [6, 86]. Наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., внаслідок згуртування малочисельних груп та гуртків, утворилася Партія соціалістів-революціонерів (ПСР). Її друкованим органом стала газета "Революционная Россия". Спочатку вона виходила в Росії, але з третього номера її видання переносяться за кордон. У січні 1902 р. в Парижі вийшов третій номер "Революционной России", а потім випуск часопису продовжився у Женеві в типографії партії есерів [7, 505]. Редакцію газети очолювали М. Гоц і В. Чернов, перу якого належала більшість програмних й тактичних статей [8, 302].

У 1902 р. побачив світ спеціальний номер "Революционной России", повністю присвячений селянському питанню. У великій за обсягом теоретичній статті цього випуску редакція вказувала на те, що разом з вимогами перегляду робітничого законодавства, ПСР висуває завдання проведення широкомасштабної аграрної реформи. У повній відповідності до своїх ідейних переконань, есери висували в аграрному пункті програми-мінімум ПСР положення про "соціалізацію землі", яке полягало не в розширенні "індивідуального свавілля кожної окремої особи в розпорядженні землею – а навпроти, обмеження приватної власності, передачу якомога більшої кількості землі з рук окремих приватних осіб в колективне розпорядження вільних общин й товариств трудящих" [9].

В аграрному випуску газети вперше з'явилися рубрики "Що робиться в селянстві" та "За кулісами урядового механізму", значна частина яких заповнювалася повідомленнями з України. Так, у першій рубриці розповідалось про поширення в Полтавській губернії агітаційної літератури ПСР українською мовою. У другій рубриці – друкувався текст наказу командувача Полтавського гарнізону від 5 квітня 1902 р., що вимагав від офіцерів і солдат військових підрозділів, викликаних для придушення "безпорядків", не вступати з натовпом у будь-які розмови, а "при стрільбі безцільних пострілів в повітря не робити та зброєю діяти на всю, по совісті" [9].

Після російської революції 1905-1907 рр. помітно зріс інтерес до селянського питання у соціал-демократів, які до цього орієнтувалися винятково на промисловий пролетаріат. Обговорюючи політичні та внутрішньопартійні проблеми, зарубіжні видання

РСДРП відгукувалися й на найбільш резонансні події в Росії. Їх увагу все більше почало привертати земельне питання, що набуло особливої злободенності після поразки революції.

У лютому 1908 р. в Женеві з'явився перший номер газети "Голос Социал-Демократа", що став друкованим органом меншовицької фракції РСДРП. До складу редакції часопису входили відомі соціал-демократи: П. Аксельрод, Ф. Дан, Г. Плеханов, О. Мартинов, Ю. Маслов, які не погоджувалися з позицією більшовиків з принципівих питань революційного руху. Поява "Голоса Социал-Демократа" співпала з проведенням у країні земельної реформи П. Столипіна, з оцінками якої виступали на сторінках часопису його автори. Першим висловив своє, надто негативне, ставлення до нового аграрного законодавства О. Мартинов. Він заявляв, що аграрна реформа, яка здійснюється під прапором звільнення селянської особистості від патріархальних сімейних зв'язків, насправді переслідувала зовсім іншу мету – "емансипацію старих домогосподарів від впливу молодого революційного покоління та залучення інтересів цих нових власників до інтересів поміщиків" [10]. Незважаючи на потужний тиск на селян з боку чиновників, О. Мартинов не вірив в успіх аграрної реформи, так як вважав, що "глибинні народні традиції общинного землеробства, поєднані з історичним розвитком російського села, будуть мало рахуватися з намірами П. Столипіна" [10].

Актуальність аграрного питання в Росії на той час підтвердилася й тому, що саме ця проблема стала приводом до гострої полеміки між більшовиками й меншовиками, яка розгорнулася на сторінках закордонних газет РСДРП. У 1908 р. "Голос Социал-Демократа" опублікував "Лист до редакції" відомого російського економіста, автора ряду праць з аграрного питання П. Маслова. У ньому він виклав власну точку зору на вчення К. Маркса про земельну ренту, а також піддав критиці позицію В. Леніна з цього питання [11].

Незабаром на сторінках більшовицького часопису "Пролетарий", що тоді видавався у Швейцарії, під заголовком "П. Маслов в істерії", з'явилася відповідь В. Леніна на цей лист. Автор статті відкидав всі звинувачення на свою адресу і, аргументуючи науковість марксистського розуміння сільськогосподарської ренти, заявляв, що "доводи Маслова проти Маркса є безглуздя несказання і плутанина нечувана" [12, 240]. Відповідаючи на подібні закиди, П. Маслов писав, що публікація в "Пролетарий" вказувала на небажання лідерів більшовицької фракції зрозуміти сутність аграрного питання. "Можливо, – зауважував він, – це повчання стане зрозумілим і для Леніна, можливо він кине писати про те, чого не знає і не розуміє" [10].

Столипінська аграрна реформа та її наслідки жваво обговорювалися на сторінках центрального органу ПСР – газети "Знамя Труда", що протягом 1908-1914 рр. видавалася в Парижі [7, 219]. У 1909 р. його редакцію очолили відомі есерівські теоретики і публіцисти – В. Чернов і М. Ракітніков. Як друкований орган партії, що прагнула спиратися на селянство, "Знамя Труда" постійно зверталося до аграрної тематики. У статті М. Ракітнікова розповідалося про ті наслідки для селян в Росії, які буде мати столипінська реформа. Вказавши на те,

що уряд може зруйнувати общину тільки поставивши її у правові умови, що суперечать її нормальному розвитку, автор зв'язав вирішення аграрного питання з ментальністю російського селянства. Він звертав увагу на нездатність властей змінити ті погляди й ту психологію селянина, що формувалася віками, практикою колективного ведення господарства. "Ці психологічні надбудови, безумовно, – наполягав М. Ракітніков, – збережуться ще дуже довго у нашого народу й при достатньо енергійній пропаганді поступово перейдуть у свідомі соціалістичні переконання" [12].

Говорячи про тактичні питання роботи на селі, інший співробітник часопису – Л. Волгіна висловлювалася за нейтральність селянських спілок щодо політичних переконань своїх членів. Вона вважала дуже небажаним для них висунування будь-якої спільної політичної програми. Селянські спілки, зазначала Л. Волгіна, повинні стати поза партією й бути не тільки безпартійними, але й абсолютно самостійними і незалежними від неї [13].

Наслідкам столипінської аграрної реформи приділяла увагу й закордонна газета соціалістів-революціонерів "Земля и Воля", що видавалася спеціально для селян. Вона почала виходити у Петербурзі з січня 1907 р., але після придушення революції її видання було перенесено до Франції. У Парижі протягом 1908-1912 рр. вийшло 26 номерів часопису [7, 216]. Абсолютне неприйняття видавців і авторів есерівської газети дістала земельна реформа П. Столипіна, яку вони називали "законом про селянське розорення". Його небезпеку вони вбачали у тому, що він руйнував селянську общину і віддавав її землю на розкрадання куркулям. Публіцисти часопису наполягали на тому, що у відповідності з цим законом, сільські начальники дістали право ділити землю на території всієї країни між куркулями й багатіями, а бідноту – пускати жебраками по світу [15].

Альтернативу столипінській реформі "Земля и Воля" вбачала в реалізації аграрної програми ПСР, як єдиної можливості справедливого вирішення земельного питання. "Ми, соціалісти-революціонери, завжди дотримувалися того твердого переконання, що земельне питання може бути вирішено тільки тоді, – роз'яснювала читачам газета, – коли буде скасована приватна власність на землю, коли уся земля перейде у володіння всього народу і його громадяни будуть мати рівне право на трудове користування нею" [15].

Спостерігаючи за наслідками, яка мала земельна реформа П. Столипіна для селян в Росії, "Земля и Воля" звертала увагу на становище тих з них, хто вийшов з общини. У 1912 р. редакція вказувала, що з різних куточків країни лунають скарги хуторян на те, що у них немає ні пасовищ, ні води, ні шляхів. На основі цих фактів часопис приходив до висновку, що "вигоди від нового земельного закону селянам нема ніякої, а шкоди страшенно багато" [16].

Відмінну від соціал-демократів та есерів позицію щодо селянського питання мали анархісти. Зі сторінок емігрантської преси вони піддавали критиці аграрні положення програмних настанов як РСДРП, так і ПСР. Один із співробітників часопису "Анархіст", що виходив у Женеві 1907-

1909 рр., Б. Лінцов, у статті "Аграрне питання і соціалістичні програми" засудив проект програми РСДРП, що передбачав "муніципалізацію землі" й погляд В. Леніна з цього питання. Автор доводив непотрібність аграрної програми для анархістів, так як саме гасло "побудови анархічного комунізму" він вважав єдиною платформою й кінцевою метою, що краще всіляких програм висловлює прагнення робітників і селян" [17].

Видавці закордонних видань були добре знайомі з проблемами українського селянства, так як осередки анархістів діяли в Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Херсоні, Олександрівську та Гуляйполі. У 1906-1910 рр. в Парижі анархісти видавали журнал "Буревестник", який завдяки своїм дописувачам на місцях регулярно інформував читачів про становище селян в Україні. У жовтні 1908 р. журнал повідомляв про розповсюдження катеринославськими анархістами агітаційних листків "До усіх селян" серед мешканців Вознесенівки, Кічкаса, Хортиці і Янцева. У цьому ж номері "Буревестника" подавалась інформація про те, що з 1907 р. в Гуляйполі діяло декілька анархістських гуртків, членами яких було близько 60 селян [18].

Таким чином, матеріали, надруковані в російській зарубіжній пресі, представляють собою цікаве й оригінальне джерело, дослідження якого сприяє розширенню наших знань з історії українського села кінця XIX – початку XX ст.

1. Гусев К.В. *Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции.* – М., 1975; Гинев В.П. *Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества (1902-1914 гг.).* – Л., 1983; Канев С.Н. *Революция и анархизм.* – М., 1987; Колин В.М. *История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных партий.* – Калинин, 1970.
2. Лебеденко О.М. *Анархисти на Україні в 1903-1908 рр. // Український історичний журнал.* – 1991. – № 1; Мороко В.М. *Закордонні організації ПСР у 1906 – першій половині 1907 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX; Савченко А.И. *Пресса российских политических эмигрантов в конце XIX – начале XX веков.* – М., 1997.
3. *Русский Рабочий.* – 1895. – серп.
4. *Русский Рабочий.* – 1896. – жовт.
5. *Російський центр збереження та використання документів новітньої історії.* – Ф.274. – Оп.1. – Спр.5.
6. Спиридович А.И. *Революционное движение в России в период империализма. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886-1916.* – Пг., 1918.
7. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия.* – М., 1996.
8. Колесниченко Д.А. В.М.Чернов // *Россия на рубеже веков: Исторические портреты.* – М., 1986.
9. *Революционная Россия.* – 1902. – 25 лист.
10. *Голос Соціал-Демократа.* – 1908. – листоп. – груд.
11. *Голос Соціал-Демократа.* – 1908. – трав. – черв.
12. *Ленін В.І. П.Маслов в істерії. Повн. збір. тв.* – Т.17.
13. *Знамя Труда.* - 1910. – квіт.
14. *Знамя Труда.* -1910. – лют.
15. *Земля и Воля.* – 1909. – серп.
16. *Земля и Воля.* – 1912. – квіт.
17. *Анархист.* – 1908. – квіт.
18. *Буревестник.* – 1908. – жовт.

Д.Г Тихоненко, М.О. Горін

ДО 50-РІЧЧЯ ЕПОХАЛЬНОГО ОБСТЕЖЕННЯ ГРУНТІВ УКРАЇНИ (ІСТОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ОРІЄНТИРИ)

Півстоліття назад було здійснене крупномасштабне обстеження ґрунтів України. Епохальність подібного суцільного обстеження, проведеного за безпрецедентною на той час науково-агровиробничою програмою оцінки (характеристики) головного народного багатства, навіть за вимірами того часу, не підлягала жодному сумніву. Суцільне обстеження ґрунтового покриву колгоспів і радгоспів розпочалося в 1957 р. і закінчилося у 1961 р. Проведення цих робіт регламентувала спеціальна Постанова Уряду Української РСР (№ 1093 від 8.IX та наказ № 648 по Мінсільгоспу УРСР від 23.X.1956 р.). Вона поклала керівництво картографуванням ґрунтів та його методичне, кадрове, організаційне й інше забезпечення на новостворений на базі факультету агрохімії та ґрунтознавства Харківського СГП (нині Харківський національний аграрний університет, ХНАУ ім. В.В. Докучаєва) Український науково-дослідний інститут ґрунтознавства (УНДІГ).

Тому були свої причини, передусім історична традиція [1-10].

Ця кафедра, незважаючи на глобальні потрясіння, спричинені двома світовими війнами та повоєнними відбудовами народного господарства, підтвердила свій статус першої у світі кафедри ґрунтознавства, що її заснував В.В. Докучаєв. Докучаєвські традиції і методи дослідження ґрунтів примножили й удосконалили на кафедрі його учні та послідовники – М.М. Сибірцев, К.Д. Глинка, Г.Г. Махів, В.І. Крокос, О.Н. Соколовський, О.М. Грінченко, М.К. Крупський, Г.С. Гринь, О.М. Можейко та ін. Завдяки їм у Харкові за рік до початку крупномасштабного обстеження ґрунтів і було створено УНДІГ (нині ННЦ "ІГА ім. О.Н. Соколовського" УААН), який не випадково став, разом з докучаєвською кафедрою, авторитетним науково-методичним центром ґрунтових обстежень (потім світова спільнота назвала його "харківською школою ґрунтознавства"). УНДІГ тоді очолював акад. О.Н. Соколовський, ректор Харківського СГП і завідувач каф. ґрунтознавства.

Знаковість, епохальність та незникаюча актуальність суцільного картографування ґрунтів України підкреслюється тим імперативним постулатом, що у всі часи, у всіх народів головним національним багатством завжди була Земля, іншими словами, земельно-ґрунтовий ресурс держави. Й от вперше у світовій практиці було ретельно перевірено кількість цього безцінного ресурсу та обстежено стан його ґрунтової складової під кутом зору придатності для вирощування провідних сільськогосподарських рослин. Незважаючи на пріоритет такого суто виробничого замовлення на пакет документів ґрунтового обстеження (ґрунтовий нарис, аналітичні характеристики, комплект агрономічних картограм з рекомендаціями щодо раціонального використання земель), саме ті матеріали слугують еталонами нинішнього фонового моніторингу якості ґрунтів, акцент в якому сьогодні однозначно